

(11, 178, 179.), míg végül mindkettőt a konkrét szövegösszefüggésen kívülre utalja. (228.) A konkrét vers konkrét kontextusa nem tartozik bele szervesen az összefüggésrendbe? Mindez csökkenti értékét.

Eredménye így is jelentős fölmérő munka, az, hogy a kötet nagy részében jó érzékkel

használja fel a mennyiségi adatokat József Attila sajátos vonásainak megragadására, — egyben példákat, ötleteket ad, használható szempontokat próbál ki általában a lírai nyelvi alkotás bizonyos rétegeinek fölfejtéséhez is.

Széles Klára

A KORUNK KÖLTÉSZETE

Válogatta: Bonyháti Jolán, Méliusz József, Szász János. A bevezetőt és a jegyzeteket írta: Szász János. Az előszót írta: Méliusz József. Bucarest, 1967. Irodalmi Könyvk. 662 1. (A Korunk irodalma, 1.)

Közismert tény, hogy a magyar szocialista irodalom több ágon fejlődött. Ezek közül, ha az egyedi és a részletjelenségektől eltekintünk, akkor is, legalább a következőket: a hazai, az emigrációban és a szomszéd államok területén kibontakozott törekvéseket kell megemlíteni. Igaz, egynemű tendenciák voltak ezek, ezért megítélésükben nem a különbség, hanem az azonosság, nem a széttagoltság, hanem az összetartozás a lényeges. Azonban az együttlátás, a szintézis természetének és eredőinek helyes értelmezése csak akkor lehetséges, ha nem hagyjuk figyelmen kívül, hogy ezek a tendenciák különböző adottságok, feltételek és eltérő szellemi légkörben keletkeztek és fejlődtek. Ezek alakító formáló tényezők, és hatásukra nemcsak színeződtek az egyes törekvések, hanem az állandó kapcsolatrendszeren belül, az azonos eszmei telítettséget és társadalmi elkötelezettséget megőrizve — mint *A Korunk költészete* is példázta — önálló jellegű, külön vonással és kisugárzással rendelkező szellemi erőközpontokká váltak. Ez viszont azt jelenti, hogy a két világháború között a magyar szocialista irodalom egymást dinamikusan alakító, egyaránt befogadó és átadó, önálló életet élő, de egynemű részek szerves kapcsolatrendszere.

Mindebből magától értetődően következik, hogy az egy együttlátáshoz, az egységes folyamat értelmezéséhez, nélkülözhetetlen a részterületek külön kutatása. Kétségtelen, ebben a vonatkozásban már sokat tett az irodalomtörténetírásunk, de még keveset ahhoz, hogy minden értéket a maga helyén, és valóságos jelentőségének megfelelően tisztán lássunk. Erre pedig múltunk és hagyományunk megbecsülése is kötelez. De méginkább az, hogy a mai szocialista irodalmunk önmagáról, céljairól aligha alakíthat ki teljes képet, ha máig ható, a jelent is formáló előzményét, eredetét tárgyilagosan nem veszi számba.

Ez a gondolat és felismerés serkentette a romániai magyar írókat és irodalomtörténészeket arra a nagy jelentőségű vállalkozásra, amelynek célja a romániai magyar szocialista

irodalom múltjának eddiginél teljesebb feltárása és dokumentálása. A munka első szakaszában a Romániai Kommunista Párt szellemi vonzasköréhez tartozó *Korunk* több mint egy évtizedes terméséből négy kötetre tervezett válogatást kívánnak megjelentetni. Az első könyv: *A Korunk költészete* már a múlt év végén napvilágot látott. Ezt követi majd rendre: a *Korunk* prózairodalma, kritikája, publicisztikája és tanulmány-irodalma. A sorrenden talán lehet vitatkozni, de azzal mindenféleképpen egyet kell értenünk, hogy ezek a kötetek külön-külön, de együttesen is kiemelkednek az antológiák sorából, mert a hagyományörzés, a múltunk teljesebb látatása mellett, építőelemei lesznek a közgondolkodásnak és a mai szocialista irodalmunknak.

De egy kötet alapján, amely eddig megjelent, levonhatjuk-e ezt a következtetést? Nem tévedünk-e a szubjektivitás és a megérzések bizonytalan világába? Joggal vetődhetnek fel ezek a kérdések. Azonban minden aggály azonnal szertefoszlik, ha a *Korunk* irodalomtörténeti jelentőségét számba vesszük. Közismert tény, hogy a *Korunk* azoknak a lapoknak a sorába tartozott, amelyek nem egyik vagy másik irodalmi áramlat szócsövei voltak, hanem többet tettek ennél; az irodalom fősodrárt egyesítették; a szocialista irodalom műhelyei voltak. Ebben a vonatkozásban Szilágyi Júliával értek egyet, aki azokkal polemizál, (*Korunk* 1967. szeptember) akik a *Korunk* és írói körét, áramlatnak nevezik. Helyesen jegyzi meg; ez a lap, nem teremtett áramlatot. Többet tett ennél: „új korszakot nyitott a szocialista irodalom korszakát, amelyben több áramlat is megférhet egymás mellett, de amelyben egyetlen áramlat sem pótolhat”.

A *Korunk*, noha vidéken jelent meg, mégis az irodalom epicentrumában élt. De tegyük hozzá az élet epicentrumában is, és ezért fáziskülönbség nélkül, érzékenyen reagált mindazokra a társadalmi kérdésekre, amelyek a román, magyar és nemzetközi életet nyugtalanították. A lap célja bevaloltan is: „r-

ébreszteni az embereket a kor nagy problémáira” (Gaál Gábor: Korunk éveinek margójára). És e tudatos hely-meglelés és állásfoglalás következménye volt, hogy a *Korunk* a 20-as évek végén, Gaál Gábor szerkesztésében, metamorfózison megy át: átalakul az írógárdája, olvasótáborra és nem utolsósorban a szemlélete: a polgári radikalizmustól, a Román Kommunista Párt vonzasköréhez kapcsolódik. Ezt a folyamatot tíz évvel később Gaál Gábor így jellemzi: „a Korunk első patriarkális idilli éveit után, megtelt a kor kemény jakobinus-élményeivel, s a magyar és európai jakobinizmus hagyományait és jelenét vállalva, az idilli párezer oldal után, több mint tízezer oldalon, több mint tíz éve nem volt korfontosságú eszme, könyv, ember, esemény, összefüggés, művelődésbeli tény, társadalmi tünet”, amivel ne nézett volna szembe. (Gaál Gábor; uo.)

Mindezt szükséges volt előrebocsátani ahhoz, hogy a *Korunk* lírájának irodalomtörténeti szerepét megfelelően értelmezzük; mert ez a költészet nem légüres térben keletkezett és fejlődött, hanem együtt izmosodott, gyarapodott a lappal, és eredménye, ugyanakkor részese is volt szellemi erőfeszítéseinek.

A *Korunk* 1932 decemberétől kezdett verseket közölni. Ezt meg kellett volna említeni a kötet előszavában; nemcsak a filológiai hűségért és tájékoztatásért, hanem azért is, mert erre az időre már túl volt a lap a forrongás, az útkeresés állapotán, és lírája már e kiküzdött tisztább horizontot képviseli.

Ez azonban csak a kiindulási alapra vonatkozik, és nem jelenti azt, hogy e költészet már ekkor minden vonatkozásában: eszmeiségét, formavilágát tekintve teljesen a szocialista líra régióiba emelkedett, és már csak klasszicitásra törekedett. De ez nem is lehetett így, mert ezekben az években, a munkásosztály harcát szolgáló művészt világszerte a megnyilvánulási formáit keresi, és ez elől a *Korunk* költészete sem térhetett ki. Az izgalmas és nagyszerű éppen az ebben a lírában, s irodalomtörténeti értékét is az adja meg, hogy a szocialista irodalom kifejlődésének, alakulásának, fázisainak és formakereső korszakainak szinte minden lényeges elemét, pozitívumait és ellentmondásait, önmagába sűríti. Bátran és szabadon kísérletezik, nem von korlátokat önmaga köré: formák és stílusok vonatkozásában nem uniformizál; ugyanakkor az ábrázolt életanyagában, eszmeiségében, elkötelezettségében következetes, de az igazságot sokféleképpen igyekszik kimondani.

Már ezek a szavak is arra utalnak, hogy a *Korunk* költői tábora nem képviselt valamiféle stílusegységet. De még azt sem állíthatjuk, hogy szoros szervezeti egység fűzte volna őket össze. Különösen a harmincas évek második felében, amikor a fasizmus előretörése,

a háború réme új állásfoglalásokra készítetett, és a korabeli antifasiszta, humanista eszmeiségnek befogadása kitágította a művészi horizontokat, a *Korunk* költői körének tagjai is, a társadalmi és politikai élet különböző tájairól verbuválódtak. Voltak, akiket az osztályhelyzetük, kommunista meggyőződésük kapcsolt a mozgalomhoz: voltak akiket a faji üldözések miatti szenvedések tettek fogékonnyá a szocialista eszmék iránt és voltak, akiket intellektuális felismeréseik közelítették a laphoz. Azonban, ha mások is voltak az elhatározások indítékai, és ha különböztek is az eszmeiség intenzitásában és tudatosságában, és ha más-más formanyelven is vallottak, de abban mindenféleképpen egyek voltak, hogy lírájuk a jóért, a szépért, az újért való emberi küzdelem tükrö volt: benne szongott a szorongatott élet, az elviselhetetlen jelen, és a szocialista ember meg nem alkuvó harcosszánása.

A *Korunk* lírája – ezt dokumentálja a kötet is – minden vonatkozásában magán viseli az időre utaló mély és izgalmas jegyeket. Am, ez nemcsak a valóságból sarjadt, az élet sordóntó kérdéseire orientálódó, ihlető élményanyagra vonatkozik, hanem azokra az akadályokra is, amelyekbe a látni tudó, és szólni bátor költő, nap mint nap beleütközik. Ezen a lírán is rajta van a kor stigmája: a lefojtottság. De mégsem a rejtett beszéd: az „átközött czópuszi nyelv” volt a legfőbb akadály, hanem az üldözés, a kitaszítottság, amely a költőket létükben fenyegette. Nem túlzás, ha a *Korunk* költészete az üldözöttek lírájának nevezük. Eddig is tudtuk, hogy a fasizmus milyen gátlástalan vérszomjával, ördögi gonoszsággal szedte az áldozatait. De az a súlyos veszteség, ami a *Korunk* körét érintette, még ma is meglep: csak a közvetlen munkatársai közül tiznél többen pusztultak el munkatáborokban, lágerekben. És mind fiatalon, pályájuk elején.

A *Korunk* líráját azonban a befejezetlenség – és részben ebből, részben pedig a költői tehetségek különböző mértékeiből adódó nagy színvonalbeli eltérés és egyenlenség – csak egyfelől jellemzi, és nem is ez a legfontosabb, amire az utókornak figyelni kell. Ennél sokkal jelentősebb számunkra, hogy mindezzel együtt, a *Korunk* költészete a szocialista líra kibontakozásának, útkeresésének és résének egy szakasza. Az, még akkor is, ha a kötet nem egy költeményének általánoságban mozgó, elvont humanista gondolatvilágában és hangszerelésében érezzük a polgári líra rekvizitumait, vagy néhány esetben a kísérletezés erőtlenségét, sekélyességét és a szemléleti földhözragadtságot. 1932. decemberében számban József Attila-verset és Illyés Gyula *Hősökről beszéltek* c. munkájának első részét, majd 1933-ban József Attila és Illyés Gyula mellett Radnóti, Pákozdy, Gereblyés,

Veres Péter, Déry Tibor, és műfordításban Becher, Bezruč, Petr, Cseh, Cotrus, Aron akkor még szocialista elveket valló román, Hughes Langston amerikai néger költő, és egy évvel később Brecht s Aragon verseit közölték.

Ezek a költők adják meg a *Korunk* lírájának kezdő hangütéseit: ők szólaltatják meg a vezérdallamot, mely ha néha halkul is, de tisztán, töretlenül zeng a lap betiltásáig. Azonos gondolatiaságból, rokon érzéstömbből felcsendülő dallam volt ez, és mint kitűnő zenekarban, nagyszerűen összehangoltan, a hangszín sokasága harmonizált benne. És nem véletlenül, mert noha ezek a költők más-más klíma alatt születtek, más-más volt az élményformáló valóságuk, de az értelem és az érzelem összecsengésében édestestvérek voltak. Figyeljük csak meg, hogy mennyire egy töről fakad és, milyen természetességgel simul össze, az eszmei és esztétikai értékek különbözőségei ellenére is, József Attila magas intellektusú, érzelmileg telített, forradalmi pátoszú poézisa, Ilyés Gyulának a parasztság gondjait, keserveit megszólaltató új honfoglalásra: forradalomra ösztönző epikus költeményével, Veres Péternek a zsellérek világát mérő lázas szabad verseivel; de ugyanígy éneklő poémájával, Gereblyés forradalmi indulatokkal telített költeményeivel, vagy Hughesnek az amerikai négerék rab-szolgasorsát panaszló, különös formavilágú verseivel, Aragon szocialista eszmeiségű avantgarde költészetével.

A *Korunk* lírája a nyitó hangütéstől az utolsó akkordokig egynemű líra volt: végig ugyanaz az eszmeiség hatotta át. Mégis észrevehetően két szakaszra tagolódott. Az első 1936 tájáig, a második a betiltásig tartott. E két periódus egyben a fejlődés más-más fázisa is volt. Úgy tűnik, hogy a kezdeti időben a szocialista líra meghonosítására törekedtek, és ezzel mértéket és célt igyekeztek mutatni. Főleg a magyar és világirodalom jeleséből közöltek, és mellettük a helyi költők még alig jelentkeztek. Ebből a szempontból 1936 után fordulat következett be. Szemmel láthatóan kiszélesült, és életerős gyökeret vert a mozgalom. A román és magyar progresszív líra új képviselőit kapcsolták magukhoz, és megszólalt a *Korunk* nevelte új nemzedék is. Közöttük olyan tehetségek tűntek fel, mint Méliusz József, Salamon Ernő Brassai Viktor, Korvin Sándor. A lap néhány év alatt száz költőnél jóval többet jelentetett meg. Ez a magas szám önmagában is arra utal, hogy a *Korunk* a progresszív líra minden áramlatát befolyásoló, magához vonzó fórum; a szocialista eszmeiségű költészet egyik messzire ható, életerős szellemi központjává vált. Erre az időre már a lap, nemcsak menedéke lett a proletár ihletésű és a progresszív, üldözött magyar lírának, hanem természetes

otthona, ahol úgy érezhette magát a költő, mint a rokoni körbe hazaérkezett, akinek egyénisége itt és ekkor szabadulhatott fel igazán.

Mindez azonban csak kísérő jelensége és eredménye volt a mélyben lezajló esztétikai, eszmei változásoknak. Ez a megállapítás az első pillanatban talán meglepően hat. Hiszen a *Korunk* lírájában, mind esztétikai, mind eszmei szempontból, József Attila költészete jelentette a teljességet és a csúcst; s ő, 1934 után nem közölt itt verseket. Mégis, hogyan lehetséges fejlődésről beszélni? Am nem szabad elfelejtenünk: József Attila nem hideg fényű távoli csillag, vagy gyorsan tovatűnő vakító üstökös volt a *Korunkban*, hanem a hazaérkezett idősebb testvér, aki minden kincsét, melegét megosztja véreivel, és e testvéri közösségben, a magyar irodalomban először vált mértékké, közvetlenül ható, formáló hagyománnyá. Erről vall a *Korunk* József Attila-száma is. De még inkább az a tény, hogy az ő közvetlen, vagy közvetett példáján nevelkedett és izmosodott e mozgalom költőinek egész sora. Főleg a fiatalok közül számosan. Salamon Ernő, Brassai Viktor, Korvin Sándor felszárnyalása nehezen képzelhető el József Attila nélkül.

Ezekben az években, mind a hazai, mind a nemzetközi proletár irodalomban, általános törekvés volt a realizmus kiküzdése. Noha az esztétikai elvek még minden vonatkozásban nem tisztázódtak, de az már bizonyossá vált, hogy a munkáosztály harcát támogató pártos irodalom, csak a valóságábrázolásból nőhet ki. A *Korunk* ebből a szempontból is rokonságot mutat az európai szocialista irodalommal; költészetét ugyanez az alapállás jellemzi. Gaál Gábor írja 1938-ban: „Köögörgeteg volt számunkra a világ, és ezt a világot akartuk visszaadni, nem pedig idegeink és álmaink látását. Csak a dolgokra figyeltünk s nem a kitalálásra! A költészetet, a verset is csak akkor soroltuk a lap közleményei közé, amikor a magyar versben... Ilyés Gyulával és József Attilával... megjelent ismét... az életközösségbeli, a társadalmias látománya. Általában: csak a társadalmak élete, mozgása érdekelt bennünket.” Azonban nem egyszerűen csak bemutatásra, hanem „játékos keresztemszet helyett a következetes és iránytszabó rendszer” kimunkálására, ironia helyett pátosra, és az objektív feltárás mellett bírálatra törekedtek.

A *Korunk* költészetében a realizmus az ábrázolt életanyagra, szemléletre, a valósághoz való viszonyra vonatkozott; nem szűkült le az eszközökre és a stílusra. A kísérletezésnek szabad teret engedtek, és ezért költemények igen változatos formavilágot mutatnak. Az első pillanatban ez talán amorfnak tűnhet, hiszen az avantgarde különböző irányzatai mellett bőségesen találunk itt a hagyományos

stílusirányzatokhoz kapcsolódó törekvéseket is. Azonban csak madártávlatból látjuk ilyen nagyra a szóródást. Közölebbről már szembevetünk, hogy ezek az ellentétes stíluscsoportok itt nem divergálnak, hanem harmonizálnak és bármily furcsán hangzik is: kölcsönösen erősítik egymást.

Hogyan volt ez lehetséges? A kérdés feltevése nagyon is indokolt, különösen ha arra gondolunk, hogy a szocialista avantgarde értelmezése körül még napjainkban is tart a vita. Korunk költészete természetesen nem dönti el ezt a polémiát, de figyelemre érdemes adalékokat szolgáltat hozzá.

Az új élettartalom nem kiforrott kész formákban kínálta magát a költőknek. Nem volt elég élni, tapasztalni; meg kellett érteni, és az élményt meg kellett szűrni ahhoz, hogy a költészet anyaga legyen. Am ahhoz, hogy a felfogott, de dinamikus változó valóságot kifejezzék, a polgári líra rekvizitumai már nem voltak elégségesek, ezért — Brecht szavait idézem — meg kellett változnia az ábrázolási módnak is.

Ez az átváltás; a szocialista líra formanyelvének és művészi eszközeinek kialakítása, nem a *Korunk*ban történt meg, hiszen ez a nemzetközi proletárirodalom erőfeszítéseinek s útkeresésének eredménye volt. A *Korunk* átvette és meghonosította ezeket a vívmányokat, és fóruma lett a magyar és mellette a nemzetközi proletárirodalomnak is. Azonban jelentősége jóval több ennél, a szocialista realizmus két főtípusát, a hagyományokon továbbfejlődött és az izmusokból kinőtt ágat egybefogta és gyakorlatilag szintézisüket segítette elő.

Ennek máig ható elméleti jelentősége van. Azt tanúsítja, hogy a szocialista lírához egyaránt vezethet út az avantgarde-tól és a polgári líra más irányzataiból, különösképpen a realizmustól. Am, ez egyik esetben sem automatikus folyamat; az új látásmód és életérzés kialakítása mellett, mind az avantgarde-ot, mind a XIX. századi hagyományokat át kellett funkcionálni. Ez valósult meg a *Korunk* legérettebb lírájában.

Mit jelentett a hagyományok átfunkcionálása? Mindenekelőtt a költői eszközök újraelakítását. De ennél lényegesen többet is, minőségi változást, mely minden vonatkozásban metamorfózishoz vezetett. A *Korunk* költészetében erőteljes vonulat volt a realista hagyományok folytatása. Azonban ez nem a XIX. századi realizmus felélesztése volt; hanem újrateemtése, még abban az esetben is, amikor a művészi eszközökben töményebben felfedezhetjük a lírai realizmus hagyományos rekvizitumait. Gondoljunk csak Illyés Gyula: *Hősökről beszélek* című epikus költeményére, vagy Salamon Ernő balladaszerű, népies hangvételű verseire. Az előbbi modellje lehetne egy realista költeménynek.

Mégis kötött és kötetlen formájában, kép-anyagában, merész asszociációiban benne vibrál a XX. századi líra csaknem valamennyi újítása. És mereven nem választható el Illyés Gyula avantgarde korszakától. Salamon Ernő esetében is hasonló jelenségről van szó. Csakhogy ő József Attila vonzásköréből indul és népdalszerű, tiszta, fegyelmezett, úde formavilágából az indulat és érzelem perzselve csap fel. Mindkét esetben világos, hogy nem formajegyek változtatlan átültetése, hanem korszerű, az új életérzésnek, gondolatiságnak megfelelő újrateemtésről van szó.

Vonatkozik ez a *Korunk* költészetének avantgarde vonulatára is. Sőt ez esetben a metamorfózis még nyilvánvalóbb, és ennek eredményeként, itt már teljesen elszakadt az egyre mélyebbre zúlló polgári formarombolástól, és elválaszthatatlan része lett a szocialista lírának. Idézhetjük Aragont vagy Komjátit, akiknek költészetében nyoma sincs az intellektuel desztillált forradalmiságának, vagy az értelmetlennek vélt világtól a pszichózishoz, a tudatalattihoz, misztikus kollektívizmushoz való zilált menekülésnek. Ellenkezőleg, a munkásmozgalom sodrában és a forradalmi harc lendületében egyre tudatosabban méri fel a való világot, és — Illés László gondolatát idézem — közelednek a realizmus új módon felfogott, nyugalmasabb művészi tisztaságához. De vonatkozik ez Becherre, Forbáthra, Méliuszra, akiknek az útjuk az expresszionista szabadverstől ível a szocialista költészethez és lírájuk már megváltozott élelményű, új társadalmi látást, eszmeiséget fejez ki és ennek megfelelően formai, nyelvi újításai is más funkciót töltenek be.

A *Korunk* költészetével — különösen az avantgarde vonulatával kapcsolatban — nemegyszer felvetették, a gyökértelenség vádját. Igaz, ez a vád ma már a múlté. Mert alaptalan volt, nem állt meg az időben. Azonban valami még mindig kísért belőle; ez az avantgarde-dal kapcsolatos rossz érzés. A *Korunk* költészete ezt is segít eloszlatni, mert meggyőzően tanúsítja, hogy az avantgarde nálunk sem idegen példák másolása, fejlődésünktől nem elütő jelenség, hanem irodalmunk immanens változásainak eredménye. Nem változtat ezen a tényen az sem, hogy a *Korunk* költői között is vannak, akiket valóban a „divathullám” kapott el, és formarombolásuk kiforratlanságot és művészi erőtlenséget takar. A csúcok között természetesen völgyek is vannak.

Am az ember nem a völgyekből, hanem a csúcsokról tekintti át a tájat. A *Korunk* líráját is innen lehet megítélni. Egyenlensége ellenére is, olyan művészi értékeket hozott, amelyek maradáno elemi a magyar nyelvű irodalomnak. A legsúlyosabb megpróbáltatá-

sok idején következetesen vállalta a munkásosztály szolgálatát. Eszmei hűsége, forradalmi szemléletű népiessége harcos humanitása,

internacionalizmusa, és minden vonatkozású merész újratörése, a szocialista irodalom máig élő öröksége.

Krajkó András

LEVELEK HATVANY LAJOSHOZ

Válogatta, szerkesztette: Hatvany Lajosné. Az előszót írta: Nagy Péter. Hatvany Lajos kommentárjait kiegészítő jegyzetekkel Belia György látta el. Bp. 1967. Szépirodalmi K. 717 1. 16 t.

Mind a közelmúlt magyar (és egyetemes) irodalmának kutatói, mind az e korszak iránt behatóbban érdeklődő irodalombarátok részéről megkülönböztetett figyelmet érdemel az a testes kiadvány, amely Hatvany Lajos tabuláriumának 534 darabját tartalmazza, s amelyet fakszimilé és fényképfelvételek sora illusztrál.

A század első fele nagy műveltségű és nagy tehetségű literátorához írott levelek között legjelentősebbek (és legszámosabbak) azok, amelyek a *Nyugat* első nemzedéke tagjainak (Ignotus, Ady, Fenyő Miksa, Krúdy, Kafka, Karinthy, Tóth Árpád, Lengyel Menyhért stb.), valamint Thomas Mann-nak, Gerhart Hauptmann-nak és Romain Rollandnak kezétől származnak, — de igen becsek a *Nyugat* körén kívüli íróknak, költőknek, kritikusoknak (Gyulai, Palágyi Lajos, Bródy, Molnár Ferenc, Csathó, Hunyadi Sándor, Harsányi Zsolt), a két világháború között porondra lépett fiatal generáció képviselőinek (Fodor József, Gaál Gábor, József Attila, Radnóti, Remenyik Zsigmond, Weöres stb.), a Hatvanyval közelebbi kapcsolatban állott festőknek, szobrászoknak, művészettörténészeknek (Rippl-Rónai, Bokros Birman, Fülep Lajos, Meller Simon), közéleti embereknek (Károlyi Mihály, Vámbéry Rusztem, Garami, Bajcsy-Zsilinszky) és kiváló előadóművészeknek (Jászai Mari, Beregi Oszkár, Somlay Artúr) levelei is.

Adynak Hatvanyhoz szóló leveleivel (s kettejük kapcsolatával) e recenzió nem kíván foglalkozni, hiszen e levélcsoport már a 20-ás években (s azóta több ízben is) napvilágot látott, s az Ady–Hatvany-viszonynak is meglehetősen bőséges az irodalma. A magunk részéről egyetértünk Varga Józseffel, aki szerint „legfontosabb, legvallomásosabb leveleit Hatvanynak írta Ady; ezekben szólt a *Nyugatról* s általában az új irodalmi mozgalomról, alkotói gondjairól, lelki és egészségi állapotáról; a Hatvanyhoz írott leveleiből tudunk a háború alatti viszonyú gyöttrődéséről is. Hatvany és Ady levelezésében sok szó esett a modern irodalom táborán belüli problémákról: innen kapunk képet például az Ady pillanatnyi megingását tükröző duk-duk história hatásáról Ady baráti körében...

Az általános érdekű problémák mellett megkapóan szép vallomásokat találunk a levelekben egymás iránti érzelmeikről.” (Varga J.: Ady Endre. Magvető k., Bp., 1966. 530–531) — Az Adyval foglalkozó, novum-számba menő levelek sorából kiemelkedik Vészi Margit (282. sz.), amely a költőnek Varsányban, Vésziéknél tett látogatásaira s Adynak Lédáról és Csinszkáról tett kijelentéseire emlékszik vissza. Vészi Margit e leveléből azt is megtudjuk, hogy *A fekete zongora* című nevezetes Ady-vers első verziójának „A fekete hegedű” volt a címe. Pavlu Bogdán prágai szerkesztőnek 1909-ben kelt sorai (57. sz. levél) sem érdektelenek; kitűnik belőlük, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia nem magyar népeinek haladó entellektüeljei már viszonylag korán felismerték Ady munkásságának jelentőségét.

A pénzarisztokrata családból származó Hatvany Lajos „örökölt vagyonát túlnyomórészt nyomorgó művészek megsegítésére áldozta” — írja a kötet előszavában Nagy Péter. Somlyó Zoltánnak, Karinthynek, Szép Ernőnek s másoknak pénzt kérő leveleiből a Ferenc József-i és a Horthy Miklós-i korszakban működött írók legtöbbjének megalázó filléres gondjai, az alkotói energiákat, a teremtő kedvet szétforgácsoló-megbénító, nyomasztó egzisztenciális körülményei tárulnak eléink. (256., 304., 313., 376., 389., 397., 398., 429., 433. stb. számú levelek.)

Több levélíró viszont — nemes és önzetlen gesztussal — nem önmaga számára, hanem írotársak, barátok számára kér támogatást Hatvanytól: Tóth Árpád Lékai János fiatal író (aki később Tisza István ellen kísérelt meg merényletet, majd a kommunista mozgalom tevékeny harcosa és a magyar proletárirodalom egyik úttörő munkása lett), Czobél Béla festőművész Tamkó Siraó Károly ifjú költőt ajánlja Hatvany figyelmébe, Franz Werfel pedig Robert Klopstock orvos érdekében kéri Hatvany közbenjárását. (Klopstock neves tudósebész volt, Franz Kafka barátja, aki *A per* és *A kastély* írója számára lefordította németre Ady több versét.)

A levelek némelyike írók világnézetéről, politikai-etikai arculatáról vall; valóságos kis önportrék ezek. Károlyi Mihály egyik, 1917-ből való levelében például ezt olvassuk: